

ԱՎԵՏԻՍ ՀՄԱՅԱԿԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայերի և պարսկահայերի մեծամասնությունն ապաստան գտավ Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում, ուր գաղթականական բազմաթիվ կոմիտեների և ցարական օժանդակության միջոցներով կազմակերպվեց վերջիններիս օգնության գործը:

Եղբայրական Օգնության կոմիտեի *Բզդիքի* հանձնաժողովն իր գործունեությունը սկսեց այն ժամանակ, երբ տեղեկություններ ստացվեցին այն մասին, որ 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի նահանջի հետևանքով սկսել էր գաղթել հայ բնակչությունը: Մինչ այդ արդեն գոյություն ուներ կառավարական կարգադրություն այն մասին, որ գաղթականները չպետք է հանգրվանեին Սուրմալուի գավառում, քանի որ այնտեղ էր տեղավորված ռուսական բանակը¹: Բացի դրանից, նահանջի այդ տագնապալի օրերին սպասվում էր, որ հենց Սուրմալուի ժողովուրդը կարող էր դիմել հավանական գաղթի: Սակայն գաղթականները չէին կարող ուղղակի կտրել-անցնել Սուրմալուի գավառը՝ առանց այնտեղ հանգստանալու, մի կարևոր հանգամանք, որը հանձնաժողովը հաշվի առնելով՝ որոշեց գաղթականների հանգստի համար տեղ նախապատրաստել Բզդիքում և նրա շրջակա գյուղերում: Այդ նպատակով, կառավարության և տեղական կամավորների աջակցությամբ, հրավիրվեց Բզդիքի շրջակա հայկական գյուղերի աչքի ընկնող ներկայացուցիչների մի խորհրդակցություն, որի անդամները հանձն առան եկող գաղթականներին տեղավորել Բզդիքի շրջակայքում²: Գաղթականների տեղավորման համար քաղաքը բաժանվեց 7 թաղերի, յուրաքանչյուրը՝ երեքական թաղապետերով: Հետագայում, հաշվի առնելով, որ գաղթը կարող էր կրել տարերային մեծ բնույթ, հանձնաժողովն իր անդամներից մեկին գործուղեց Երևան և Էջմիածին՝ կաթողիկոսից և Երևանի հասարակայնությունից օգնական ուժեր, դրամ և մթերք խնդրելու նպատակով³:

Գաղթականության հոսանքը դեպի Բզդիք սկսվեց 1914 թ. դեկտեմբերի 23-ից⁴: Համապատասխան միջոցառումներ ձեռնարկվելուց հետո գաղթականներին ընդառաջ ուղարկվեցին դատարկ սայլեր և հացամթերք:

Ընդունելությունը և գաղթականներին տներում տեղաբաշխելն այնքան ծանր էր ու դժվարին, որ թաղապետերից շատերը հրաժարվեցին իրենց պարտականությունները կատարե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 29:

² ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 29:

³ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 29:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 30:

լուց: Դեկտեմբերին Իգդիրի շրջան գաղթեցին 3200 գաղթականական ընտանիքներ՝ մոտ 30-32 հազար մարդ, որոնցից 1840 ընտանիքը՝ Ալաշկերտի, 1170-ը՝ Ղարաքիլիսայի, և 191-ը՝ Դիադինի շրջաններից⁵: Գաղթականների ծախսը հոգում էր Համառուսական Զեմսկի միությունը:

Այսպես շարունակվեց մինչև 1915 թ., որից հետո առաջ եկան նոր դժվարություններ:

Ռուսական Կովկասյան բանակի հուլիսյան նահանջից հետո Իգդիրը դարձավ փախչող տականների գլխավոր կենտրոնը: 1915 թ. հուլիսի 30-ին Էջմիածնից ուղարկած իր հեռագրում Հայաստանի կենտրոնական կոմիտեի (ՀԿԿ) նախագահ Ս. Հարությունյանը հայտնում էր, որ «... փախստականները անընդհատ գալիս են ամեն օր ... Իգդիրում՝ ինչպես առաջին կայան, դիտվել են 20000 հոգի: Իգդիրից մինչև Օրգով, թուրքական Կարեկում, Իգդիրում, Մարգարա գյուղերում... հիմնված են բժշկասանիտարական և սննդատու կայաններ: Իգդիրից մինչև թուրքական սահմանը շրջագայում են ձիավորներ, որոնք ժողովում են ճանապարհին մնացած երեխաներին, հիվանդներին և մեռածների դիակները⁶...: Իգդիր են հասնում օրական մինչև 50 որբ երեխաներ... Իգդիրում ...որոշեցինք փախստականների մոտավոր թիվը, այն է՝ Վանի շրջանից՝ 203000 հոգի, Մանազկերտից՝ 60000 ..., մահացությունը Իգդիրում հասնում է 15-ի...»⁷:

Իգդիրից ստացված մեկ այլ հեռագրում նշվում էր. «Ով չի տեսել փախստականների անսահման սարսափի աղաղակող պատկերը, նա չի կարող և ոչ մի հեռագրից թեկուզ մոտավոր գաղափար կազմել կատարվող և շարունակվող սարսափի մասին»: «Փախստականների և գաղթականների դրությունը անտանելի է դառնում,- գրում է «Մշակ»-ը: Ամեն օր գալիս են հազարներով, բոքիկ, մերկ ու քաղցած: Օգնություն չկա, անապաստան և առանց հացի կտորի դժբախտները մեռնում են փողոցներում: Մահը անողոք հնձում է իր մանգաղով մեծ թվով մարդկանց, մանավանդ երեխաներին⁸»: Կովկասյան բանակում որպես գրության քույր աշխատող ռուս նշանավոր գրող Լև Տոլստոյի դուստրը՝ Ալ. Տոլստոյան, կովկասյան երկրամասում անօթևան և ընչազուրկ վիճակում գտնվող հայ գաղթականների մասին ունեցած տպավորությունները ամբողջացնելով «Русские Ведомости»-ում, գրում էր. «Քաղցը ինձ ձգեց Իգդիր, հայկական փոքրիկ, կեղտոտ ավան... ուր ես եկա համառուսական զեմսովային դաշնակցության բժշկասանդական դաշտային 7-րդ խմբի հետ աշխատելու... փախստականների մեծ մասը կանայք և երեխաներ են: Տղամարդիկ շատ քիչ են, կան մի քանի ծերեր: Ամենքը կեղտոտ, հյուծված և գրեթե հիվանդ են: Նրանք ծածկված են ինչ-որ ... գունավոր և կեղտոտ լաթերով, այդ մարդիկ սարսափելի և ճնշող տպավորություն են թողնում: Այսպես հազնված սրանք ստիպված են եղել 150-200 վերստ ճանապարհ կտրել... Այս փախստականները մասամբ եկել են ոտքով, մասամբ ուղտերով... Ես երբեք առիթ չեմ ունեցել այս տեսակ տանջանքներ տեսնել: Այդ մարդիկ զրկված են ոչ միայն իրենց ընտանիքներից, մերձավորներից,

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 31:

⁶ «Հորիզոն», 1915 թ. օգոստոսի 4, թիվ 173, նաև «Արև», 1915 թ. օգոստոսի 6, թիվ 116:

⁷ «Հորիզոն», 1915 թ., օգոստոսի 9, թիվ 178:

⁸ «Մշակ», 1915 թ., հունվարի 5, թիվ 4:

այլև նրանք զրկված են տնից, կայքից և ամեն ինչից»⁹:

Գաղթականների կանոնավոր տեղափոխումը հաջող իրականացնելու համար 1915 թ. հուլիսի 22-ին Էջմիածնի Եղբայրական Օգնության կոմիտեի գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովի լիազոր անդամ Խորեն Եպիսկոպոսի նախագահությամբ կայացավ Իգդիրի Եղբայրական Օգնության մասնաժողովի նիստը: Հաշվի առնելով գաղթականական մեծ հոսանքի հետևանքով առաջացած գործի բարդությունը և բոլոր կազմակերպությունների միանման գործունեությունն Իգդիրի շրջանում՝ առաջարկվեց կատարել գործի կանոնավոր բաժանում¹⁰: Միաժամանակ ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Իգդիրը գաղթականական վերջին հանգրվանը չէր, ընդունվեց մի առաջարկ, որի համաձայն շրջանի գաղթականության ամեն տեսակի հոգսերը պիտի հոգար բժշկական մի փոքր անձնակազմ, որը կարևորագույն և անմիջական օգնություն պիտի ցույց տար դժվարին թուղթերին: Իսկ երկարատև բժշկությունը թողնվում էր Անդրկովկասի մյուս կենտրոններին: Իգդիրից ստացված հեռագրերից մեկում նշվում էր, որ «... հիվանդները ստանում են օրական մի ֆունտ հաց՝ հաճախ մի ամբողջ ընտանիքի համար և դա կազմում է նրանց ամբողջ պարենը... Հիվանդները հիվանդ են մեծ մասամբ փորհարված: Ամբողջ օրերով նրանց մեծամասնությունը մնում է առանց բժշկական օգնության՝ պառկած օրերով նեղ փողոցներում և այգիներում, առանց որևէ մեկի ուշադրությունը գրավելու: Խմում են կեղտոտ ջուր, ուտում են մրգեղենի փողոցային մնացորդները և մեռնում են օրական երեք, չորս տասնյակներով: Դիակները երկար ժամանակ մնում են անթաղ Իգդիրում...»¹¹: Ժողովում Խորեն Եպիսկոպոսի կողմից առաջարկվեց և որոշվեց նաև բժշկական երեք կետեր բաց անել Իգդիրում, որոնց ղեկավարումը հանձնվեց Թիֆլիսի ՀԿԿ խմբին¹²:

Երկարատև խորհրդակցությունից հետո որոշվեց մասնաժողովի տեղական կազմն ուժեղացնել նոր անդամներով և ընդունել այն իբրև ղեկավար մարմին¹³:

Սակայն շուտով, 1915 թ. հոկտեմբերի 3-ին, Իգդիրում կայացած գաղթականական մասնաժողովի նիստում, Երևանի նահանգապետի առաջարկությամբ, խնդիր դրվեց փոխադրելու Սուրմալու գավառում ապաստանած բոլոր գաղթականներին, շնորհիվ որի գաղթականների թիվը գավառում գնալով նվազեց¹⁴:

1916 թ. մայիսին Սուրմալու գավառում կային մոտ 4834 գաղթականներ, որոնցից 3000-ը ապրում էին գավառի գյուղերում, իսկ 1000-ը՝ Իգդիրում¹⁵: Նույն թվականի հուլիսին գաղթականների թիվը նոր գաղթի հետ կապված մեծացավ՝ հասնելով 6359-ի¹⁶, իսկ օգոստոսին՝ 10000-ի¹⁷:

⁹ «Մշակ», 1915 թ., փետրվարի 12, թիվ 31:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1279, թ. 1, նաև ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 75:

¹¹ «Արև», 1915 թ., սեպտեմբերի 22, թիվ 59:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1279, թ. 13, նաև ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 75:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1279, թ. 2, նաև ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 75:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 102, ց. 1, գ. 1057 2 մաս, թ. 278:

¹⁵ «Մշակ», 1916 թ., հունիսի 3, թիվ 121:

¹⁶ «Արև», 1916 թ., հուլիսի 29, թիվ 165:

¹⁷ «Հորիզոն», 1916 թ., օգոստոսի 28, թիվ 192, նաև «Վան-Տոպ», 1916 թ., հոկտեմբերի 16, թիվ 47:

Մինչև 1916 թ. հունվարը գաղթականները նպաստ էին ստանում Եղբայրության Օգնության Իգդիրի մասնաճյուղից և Քաղաքների միության հանձնաժողովից, իսկ հունվարից սկսած նպաստը բաշխվում էր պետական գանձարանից՝ Եղբայրության Օգնության Իգդիրի ենթակումիտեի միջոցով, որը գործում է Ս. Մատինյանի նախագահության ներքո:

Լուրջ ուշադրություն էր դարձվում գաղթական երեխաների կրթության հարցին: Եղբայրության Օգնության տեղական կոմիտեն Սուրմալուի շրջանում պահում էր 9 գաղթականական դպրոցներ՝ 2000 երկսեռ աշակերտներով և 15 ուսուցիչներով: Գաղթականական դպրոց կար նաև Իգդիրում՝ իր հինգ բաժանմունքներով և մի քանի արևմտահայ ուսուցիչներով¹⁸:

1916 թ. ամառային գաղթը պատճառ դարձավ նոր դժվարությունների և տեղիք տվեց նոր մտորումների: 1916 թ. հուլիսին Իգդիրում կայացած գաղթականական գործով զբաղվող կազմակերպությունների ներկայացուցիչների բազմամարդ խորհրդակցությունը որոշեց իրականացնել Իգդիր ժամանող փախստականների դիմավորման հետևյալ կարգը. փախստականներին Աբաղայի դաշտում խմբված քրդերի հարձակումներից պաշտպանելու համար որոշվեց հրավիրել Երևանում գտնվող կամավորներին՝ այդ մասին ստանալով հատուկ թույլտվություն, ճանապարհին բացել երկու-երեք կայաններ՝ այդ հարցում ստանալով Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի աջակցությունը, և ուժեղացնել Իգդիր-Վան ուղղությամբ գործող սննդատու կայանների գործունեությունը: Վերոհիշյալ որոշումները իրականացնելու համար ընտրվեցին լիազորներ՝ մեկը Իգդիրից՝ Վ. Քաջագունին, իսկ մյուսը՝ բժ. Մանդինյան¹⁹:

1914 թ. դեկտեմբերի 21-ին Երևանում գործող ընտրյալ բոլոր մարմինները, Խորեն Եպիսկոպոսի ղեկավարությամբ, հրավիրեցին մի ժողով, որի ժամանակ ստեղծվեց 25 անդամներից բաղկացած Եղբայրական Օգնության խառը հանձնաժողով: Վերջինիս վրա դրվեց Երևանի նահանգում գաղթականներ ընդունելու և տեղավորելու պարտականությունը: Դեկտեմբերի 26-ին կայացած ժողովում հանձնաժողովի կազմը համալրվեց նոր անդամներով, ընտրվեց գործադիր մարմին, կազմակերպվեցին ծխական համայնական ենթակումիտեներ և գանազան մասնաճյուղեր²⁰:

Գաղթականներին ընդունելու և փոխադրության գործը կազմակերպելու նպատակով դեկտեմբերի 22-ին Էջմիածին մեկնեցին գործադիր մարմնի նախագահ Խորեն Եպիսկոպոսը, անդամներ Գրիգոր Տեր-Խաչատրյանը և Սմբատ Խաչատրյանը: Նույն օրը, կաթողիկոսին տեսակցելուց և դրամական գումարներ ստանալուց հետո, գործադիր մարմնի անդամները ուղևորվեցին Իգդիր, որտեղ կազմակերպեցին Եղբայրության Օգնության մասնաճյուղ և ներկայացան 4-րդ զորաբանակի հրամանատար գեներալ Օգանովսկուն, որպեսզի վերջինս կազմակերպի գաղթականների տեղափոխումը վերադարձող զինվորական դատարկ սայլերով: Վերջինիս կարգադրությամբ գեներալ Աբասցինը զինվորական դատարկ այդ սայլերով

¹⁸ «Հորիզոն», 1916 թ., նոյեմբերի 15, թիվ 255:

¹⁹ «Հորիզոն», 1916 թ., օգոստոսի 5, թիվ 173:

²⁰ ՀԱՍ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 109, նաև գ. 184, թ. 1, նաև ֆ. 57, ց. 2, գ. 1257, թ. 1, նաև **С. Асланян**, Среди беженцев (личные впечатления), Астрахань 1915, стр.11-12.

գաղթականներին փոխադրեց Երևանի նահանգ: Նկատի ունենալով այն, որ գաղթականները Իգդիրից Էջմիածին և Սարգարապատի շրջան էին մեկնում Մարգարա գյուղի վրայով, հանձնաժողովը ժամանակին Մարգարա ուղարկեց հրահանգիչներ, ինչպես նաև հագուստեղեն, վերմակներ, հաց և դրամ²¹:

Որպեսզի Սարգարապատի շրջանում գաղթականներին տեղավորելու գործը կատարվեր կանոնավոր ձևով, հանձնաժողովը նախապես այն հանձնեց Սարգարապատի շրջանի գործակալ Գարեգին քահանային: Վերջինս, համաձայն հանձնաժողովի տրված հրահանգի, պատրաստել էր մի ցուցակ, թե որքան ընտանիք ու շունչ կարող էր տեղավորել շրջանը²²:

Էջմիածնից Երևան գալու ժամանակ գաղթականներն անցնում էին Փարաքար գյուղով, որտեղ ստեղծվել էր մի մարմին, որը գյուղով անցնող գաղթականներին դպրոցական ընդարձակ մի շինության մեջ բաժանում էր կերակուր, թեյ, հաց և ապա ճանապարհում դեպի Երևան²³:

1915 թ. հունվարի 30-ի վիճակագրությամբ շուրջ 24665 գաղթականներ ընդունելու և տեղավորելու համար Երևանում դատարկվեցին թեմական դպրոցի և դպրոցական այլ շենքեր, բացի դրանից վարձվեց նաև Ս. Մարգիս եկեղեցուն կից ընդարձակ մի շինություն²⁴: Բոլոր շենքերն ունեին իրենց կառավարիչները՝ հանձին ծխական համայնական ենթակոմիտեների, որոնք հոգում էին իրենց խնամքին հանձնված գաղթականների կարիքները:

Երևանում գաղթականների համար բնակարան ճարելը անհնար էր: Անհրաժեշտ շենքեր չլինելու պատճառով գաղթականներին տեղավորում էին հանրակացարաններում: Երևանում կային այդպիսի 5 հանրակացարաններ՝ 1300-ից ավելի գաղթականներով: Վատ վիճակում էր հանրակացարանների մաքրությունը և առողջապահական պայմանները: Գաղթականները դրամական նպաստի փոխարեն ստանում էին հաց, թեյ, շաքար և ճաշ²⁵: Օգնության այս ձևն ավելի թանկ էր, բայց ուներ որոշ առավելություններ: Քաղաքների միության Երևանի կոմիտեն սկզբնական շրջանում սնունդ էր մատակարարում 3 հանրակացարաններին, բայց 1915 թ. դեկտեմբերի վերջերից հանրակացարանների գործը կենտրոնանում է Եղբայրական Օգնության կոմիտեին կից կազմված առանձին հանձնախմբի ձեռքում:

Միաժամանակ գործում էին գաղթականներին ցուցակագրող և տեղափոխող մասնաճյուղեր, որոնցից առաջինը, խմբերի բաժանված, ցուցակագրում էր գաղթականներին, իսկ երկրորդը՝ ամեն օր ամփոփելով ցուցակները, տեղափոխում էր նրանց գյուղերը, համաձայն նախապես ստացված այն ցուցակների, թե որ գյուղում որքան գաղթական ընտանիք պետք է ուղարկել: Ընդ որում, տեղափոխումը կատարվում էր այնպես, որ հնարավորության սահմաններում միևնույն գյուղի գյուղացիները տեղավորվեին մի գյուղում կամ հարևան երկու գյուղերում²⁶: Գաղթականների համար իջևանատներ էին պատրաստված Էյլար, Սուխոյ

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 109, նաև գ. 184, թ. 1, նաև ֆ. 57, ց. 2, գ. 1257, թ. 1:

²² ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 109 և 111, նաև գ. 184, թ. 1:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 110:

²⁴ Մատենադարան, ֆ. 2, Մաթևոս արքեպս. Տեր-Մաթևոսյան, ց. 55, թղթ. N 174, գ. 4, թ. 1:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 126, թ. 3, նաև գ. 18, թ. 110, նաև «Վան-Տոսպ», 1916 թ., հունվարի 31, թիվ 10:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 110:

ֆանտան, Ախտա և Ելենովկա գյուղերում, որտեղ գաղթականները ստանալով թեյ և հաց՝ ուղարկվում էին մոտակա գյուղերը:

Ստուգումն անհրաժեշտ էր, որպեսզի գաղթականներն այդ վայրերում նպաստ չստանային և ճիշտ ցույց տրվեր ընտանիքների անդամների թիվը: Այնուհետև, գաղթականներին տրվում էր գրքույկ, որով նրանք նպաստ էին ստանում և այդ մասին գրքույկում նշվում էր: Տեղեկանալով այն մասին, որ Երևանում և նրա շրջակայքում բնակվող փախստականները, անհամեմատ էժան գնով ալյուր գնելով Երևանի ընկերության պահեստից, այն թանկ գնով վաճառում էին տեղացի հացթուխներին և ապա ստիպված էին լինում թանկ գներով էլ պատրաստի հաց գնել նույն հացթուխներից, ընկերությունը որոշեց Երևանում բնակվող փախստականներին հասանելիք ալյուրը հանձնել Եղբայրական Օգնության կոմիտեին, որը նախապես պատրաստակամություն էր հայտնել հաց թխել և պատրաստի հացը մատչելի գներով վաճառել փախստականներին²⁷:

Թեև հանձնաժողովը ամեն կերպ աշխատում էր գաղթականներին նահանգից դուրս չհանել, նույնիսկ չուղարկել Ալեքսանդրապոլի գավառ, նկատի ունենալով, որ Ալեքսանդրապոլ էին գալիս Սարիղամիշի շրջանի գաղթականները, այնուամենայնիվ, հանձնաժողովը ստիպված էր բավարարել խնդրատուների պահանջները և նրանց ուղարկել Թիֆլիս, Կարս և Ալեքսանդրապոլ:

Այդ ժամանակ Երևան ժամանած ու Երևանից գանազան գյուղեր ուղարկված և քաղաքում ապաստանած գաղթականների թիվը հասնում էր 8017-ի²⁸: Գյուղերում նախքան գաղթականների գալը ընտրված Եկեղեցական Օգնության հոգաբարձության միջոցով, հավաքվել էր որոշ քանակությամբ ալյուր և դրամ: Մինչև 1915 թ. փետրվարի 2-ը թե՛ Երևանի և թե՛ Բայազետի գավառների յուրաքանչյուր գյուղ ինքն իր ժողոված գումարներով էր պահպանել ապաստանած գաղթականներին: Որոշ գյուղեր գաղթականներին բաժանել էին ալյուր կամ հաց, իսկ որոշ տեղերում էլ բաց էր թողնվել միայն դրամ:

Փետրվարի 2-ից սկսած գաղթականներին ալյուր կամ հաց բաժանելու պարտականությունն իր վրա վերցրեց Եղբայրական Օգնության Երևանի հանձնաժողովը, որը փետրվարի 16-ից մինչև մարտի 5-ը գաղթականներից յուրաքանչյուրին բաժանեց 30-ական ֆունտ ալյուր: Բացի ալյուրից, շրջանային մարմիններին իրավունք էր տրված հիվանդ և կարիքավոր ընտանիքներին բաժանել թեյ և շաքար²⁹: Հանձնաժողովի որոշմամբ քաղաքի գանազան բնակարաններում և սենյակներում պատսպարվածներին բաշխվում էր դրամական նպաստ՝ յուրաքանչյուր շնչին 10 կոպեկի չափով: Այդ նպատակով քաղաքում կազմվել էր 3 հոգուց բաղկացած մի հանձնաժողով, որը կազմված կանոնավոր ցուցակների համաձայն 10 օրը մեկ անգամ բաշխում էր նպաստը: Համապատասխան թերթիկների միջոցով գաղթականները հազուստեղենի պահեստներից ստանում էին բոլոր անհրաժեշտ պարագաները: Առանց հազուստեղենի ոչ մի գաղթական քաղաքից դուրս չէր ուղարկվում³⁰:

²⁷ «Աշխատանք», 1916 թ., սեպտեմբերի 17, թիվ 40:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 110:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 113:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 113:

Հանձնաժողովն ուներ բժշկական մասնաճյուղ, որի կազմի մեջ մտնում էին Երևանի բուժարհի հայ բժիշկները և որոնք հերթով, օրական 2-ը, այցելում էին բուժարհի գաղթականներին: Գաղթականական հոսանքի սկզբում քիչ էին տարածված վարակիչ հիվանդությունները, սակայն բավականին մեծ թիվ էին կազմում ցրտահարվածները:

Երևանն ուներ 500 մահճակալով 2 գաղթականական հիվանդանոց, որոնք պահվում էին Քաղաքների միության Երևանի կոմիտեի կողմից³¹: Գործում էին նաև Եղբայրական Օգնության 50 և Քաղաքների միության 150 տեղանոց լազարետները³²: Հաշվի առնելով առողջապահական պայմանների պահպանման անհրաժեշտությունը՝ Թամամշևը 1916 թ. նոյեմբերին Երևանի քաղաքագլխին ուղղված իր հեռագրում նշում էր Քաղաքների միության հաշվին բաղնիքներ բացելու անհրաժեշտությունը³³: Գաղթականության առաջին իսկ օրերից հանձնաժողովը հիվանդ գաղթականներին ուղարկում էր քաղաքային հիվանդանոց, իսկ թեթև հիվանդները բուժվում էին հանրակացարաններում: Հաշվի առնելով գաղթականական հիվանդանոցի ստեղծման անհրաժեշտությունը՝ հանձնաժողովը 1915 թ. հունվարի 1-ին այդպիսի՝ 1-50 մահճակալով հիվանդանոց բացեց Ս. Սարգիս եկեղեցուն կից վարձու շենքում, իսկ մարտի 1-ից բացեց սուր վարակիչ հիվանդությունների բարաք:

Հիվանդ գաղթականների թվի մեծացման հետ միասին տարածվեց նաև տիֆը, որով հիվանդ գաղթականներին տեղավորեցին թեմական դպրանոցի շենքում³⁴:

Մեծ ուշադրություն էր ցուցաբերվում որբերի նկատմամբ: Սկզբում նրանց հատկացվեց Գայանյան դպրոցի սենյակներից մեկը, իսկ հետագայում նրանք տեղավորվեցին ԿՀԲԸ մեծացված որբանոցում: Որբանոցների գործն առաջ տանելու համար Երևանի մասնաճյուղի կողմից ընտրվեց 14 հոգուց բաղկացած որբախնամ վարչություն՝ բժիշկ Արամ Գրիգորյանի նախագահությամբ: Նկատի ունենալով այն, որ փախստականների մեջ կային փոքրահասակ որբեր, որոնց պահելը ահագին մեծ դժվարություն էր ներկայացնում, հանձնաժողովը այդպիսիներին ի պահպանություն տվեց զավակ չունեցող ընտանիքներին՝ այն պայմանով, որ անհրաժեշտության դեպքում վերադարձնեն՝ տված ստորագրության համաձայն³⁵: Այդ ժամանակ Երևանի որբանոցներում կային 620 որբեր, որոնց մի մասը՝ շուրջ 260 հոգի, շուտով ուղարկվեցին Դիլիջան և Ղարաբաղի իսա³⁶:

Նոր որբերի համար քաղաքում համապատասխան շինություններ չգտնվելու պատճառով հարկ համարվեց որբանոցներ բաց անել շրջանում և երեխաներին պատսպարել քաղաքից դուրս: Այդ նպատակով ընտրվեց մի հանձնախումբ, որը և 50 հոգու համար մի որբանոց բացեց Ծաղկաձորի շրջանի Ախտա գյուղում³⁷: Որբերի մեծամասնությունը Վանից և նրա հարակից շրջաններից էին:

³¹ ՀԱՍ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 126, թ. 3, նախ. 7, թ. 19, նախ. – ЦГИА Р Гр., ф. 520, оп. 1, д. 94, л. 23.

³² ЦГИА Р Гр., ф. 520, оп. 1, д. 197, л. 2.

³³ ЦГВИА РФ, ф. 12614, оп. 1, д. 24, л. 72.

³⁴ ՀԱՍ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 113-114:

³⁵ ՀԱՍ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 116:

³⁶ ՀԱՍ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 126, թ. 3, նախ. «Աշխատանք», 1916 թ., մայիսի 7, թիվ 2:

³⁷ ՀԱՍ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 126, թ. 3, նախ. «Աշխատանք», 1916 թ., մայիսի 7, թիվ 2:

Գաղթականների մեջ անախորժ վեճեր և կռիվներ լինելու հետևանքով 1915 թ. դեկտեմբերի 1-ին գաղթականներից կազմվեց 3 հոգուց բաղկացած մի հանձնախումբ, որը շաբաթական 3 անգամ նիստեր էր գումարում առաջնորդարանում: Այդ հանձնախմբի կողմից մի ամսվա ընթացքում քննվում էր միջին հաշվով 60 գործ: 1915 թ. դեկտեմբերից մինչև 1916 թ. մայիսը հանձնախումբը ստանձնել էր 218 դատական գործ, որոնցից վճռել, կարգադրել և մերժել էր 177-ը, իսկ հաջորդ կիսամյակն էր փոխանցել 41-ը: Դատական գործերի մեծ մասն իրենց բնույթով հիմնականում 2-ն էին՝ 1. ժառանգական և իրարից բաժանվելու և 2. յուրացված ապրանքների խնդիրներ: Դատավարություններն անվճար էին, իսկ ծախսերը հոգում էր Եղբայրական Օգնության կոմիտեն³⁸:

Երևանում գործարաններ և արդյունաբերական հաստատություններ չունենալու պատճառով՝ ստեղծված աշխատանքի բյուրոն հնարավորություն չունեցավ հայթայթել գաղթականների համար: Եվ դա այն ժամանակ, երբ Երևանում ապաստանած գաղթականների մոտ կեսը՝ 10000 հոգի, կազմում էին քաղաքացի փախստականների հոծ զանգված: Պատերազմից առաջ Վանի 3851 արհեստավորներից Կովկաս էին հասել 3000 հոգի: Նրանց մեծ մասը կենտրոնացել էր Երևանում և Թիֆլիսում: Որպես օգնություն Երևանի 30 արհեստավորներին տրվել էր շատ ողորմելի մի գումար՝ 7500 ռ³⁹:

Կային նաև մեծ քանակությամբ առևտրականներ՝ գաղթած Վանից, Բիթլիսից, Ալաշկերտից և Ղարաքիլիսայից, որոնք իրենց մասնավոր հավաքություններից մեկի ժամանակ նկատելով, որ առևտրական դասն իր ներկայացուցչական մասնակցությունը չունեցավ տիրող հասարակական գործերի մեջ և գտնելով, որ անհրաժեշտ էր իր գործունեության մասնակցությունը Հայաստանի վերաշինության մեծ գործին, ընտրել էր 9 առևտրականներից բաղկացած մի մարմին՝ արևմտահայ առևտրական դասը համագգային և ամեն կարգի ժողովների մեջ ներկայացնելու իրավասությամբ⁴⁰: Երևանում բացվել էր նաև աշխատանքի տուն, որտեղ կենտրոնացվել էր փախստականների համար կատարվող հագուստեղենի և սպիտակեղենի պատրաստման գործը: Կատարվել էր Քաղաքների միության 13000 և Եղբայրական Օգնության 8000 կտոր զգեստների և անկողինների պատվերը⁴¹: Մեծ հաջողությամբ էր գործում «Վասպուրականի հայ կանանց միությունը», որը ստեղծվել էր 1909 թ. մարտին Վանում և վերակազմվել էր 1916 թ. մարտին Երևանում՝ նպատակ ունենալով գոհացում տալ Վասպուրականի հայ կանանց տնտեսական, մտավոր և բարոյական կարիքներին⁴²:

Գնալով մեծանում էր Երևանի նահանգի փախստականների թվաքանակը: Նահանգապետ Ստրելբիցկու տվյալներով՝ 1916 թ. մարտի 6-ին Երևանի նահանգում կային շուրջ 87466 գաղթականներ, որոնցից 22140-ը տղամարդիկ, 28971-ը կանայք և 36355-ը երեխաներ էին: Դրանցից 7200-ը կենտրոնացված էին Էջմիածնում: Բացի հայերից, որոնք կազմում էին թվական մեծամասնություն, կային նաև 340 քրդեր, 4834 թաթարներ, 505 ասորիներ:

³⁸ «Աշխատանք», 1916 թ., հունիսի 4, թիվ 10:

³⁹ «Աշխատանք», 1916 թ., հուլիսի 23, թիվ 24:

⁴⁰ «Հորիզոն», 1916 թ., ապրիլի 14, թիվ 80:

⁴¹ ՀԱՄ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 126, թ. 3, նաև «Վան-Տոպ», 1916 թ., հունվարի 31, թիվ 10:

⁴² «Աշխատանք», 1916 թ., նոյեմբերի 19, թիվ 58:

Ընդհանուր թվից մոտ 10000-ը 5 տարեկանից ցածր երեխաներ էին, իսկ 16400 հոգի էլ հանդիսանում էին անաշխատունակ⁴³: 1916 թ. վերջերին գաղթականության ընդհանուր թվաքանակը Երևանի նահանգում հասավ 90740-ի⁴⁴, իսկ արդեն 1917 թ. հունվարին նույն նահանգում տեղաբաշխված էին 121000 գաղթականներ, որոնցից հայերը կազմում էին 112674, քրդերը՝ 7457, ասորիները՝ 649, Կովկասի թաթարները՝ 101, հույները՝ 85, և ռուսները՝ 26⁴⁵:

Հաշվի առնելով ռազմական հանգամանքների պատճառով բացահանված (եվակուացված) Երևանի պետական ատյանի վերադարձն իր հիմնական վայրը, ինչպես նաև համաճարակային հիվանդությունների տարածման արգելումը և քաղաքի պարենային ճգնաժամի թեթևացումը, գնեթալ Թամամշևը 1916 թ. օգոստոսի 12-ին իր թիվ 3920 հրամանով անհրաժեշտ էր համարում Երևանում չընդունել նոր գաղթականների, ինչպես նաև այնտեղ գտնվող շուրջ 15000 գաղթականների մի մասին տեղափոխել հարևան Ալեքսանդրապոլի գավառ⁴⁶:

1914 թ. դեկտեմբերին Սարիղամիշի իրադարձությունների հետևանքով շուրջ 60000 գաղթականներ ապաստան գտան *Կարսի* շրջանում⁴⁷:

Այդ ժամանակ Կարսում գործում էին օգնության երկու կոմիտեներ՝ ա) Շրջանային և բ) Հասարակական, որոնցից առաջինը գտնվում էր Կարսի ռազմական նահանգապետ, գնդապետ Ա. Դ. Պողոցյանի նախագահության տակ, իսկ երկրորդը կազմվել էր ԿՀԲԸ տեղական բաժանմունքի տնօրինության ներքո⁴⁸: Շրջանային կոմիտեի կազմի մեջ, բացի նահանգապետից և նրա օգնականից, մտնում էին նաև տեղական կառավարական հիմնարկությունների պետերը, հայ և ուղղափառ հոգևորականության ներկայացուցիչները և հասարակական որոշ անձինք: Չնայած կոմիտեն կազմակերպվել էր 1914 թ. սեպտեմբերի 24-ին, սակայն այն իր գործունեությունը սկսեց հոկտեմբերի 18-ին: Պատերազմից տուժածներին օգնություն տալու նպատակով մինչև 1915 թ. հունվարի 1-ը կոմիտեն իր սեփական նախաձեռնությամբ հավաքել էր 3613 ռ., իսկ Կովկասյան գլխավոր կոմիտեից և Կովկասի փոխարքայից ստացել էր համապատասխանաբար 5000 և 10000 ռ.:

Շրջանային կոմիտեն իր հատուկ լիազորների միջոցով օգնություն էր ցույց տալիս գլխավորապես շրջանի ծայրամասային գյուղերի պատերազմից տուժածներին և գաղթականներին: Հասարակական կոմիտեն բաղկացած էր տեղական հայ համայնքի ընտրված ներկայացուցիչներից՝ տեղական վանահոր գլխավորությամբ: Սկզբնական շրջանում օգնությունը տարածվում էր միայն Սարիղամիշի շրջանում հանգրվանած գաղթականների վրա, իսկ հետագայում կոմիտեն իր գործունեության ոլորտի մեջ առավ նաև Կարսը, ուր Սարիղամիշի կռիվների հետևանքով ծվարել էին շուրջ 8000 գաղթականներ, որոնցից 6000-ը հայեր էին: Հասարակական կոմիտեն կազմեց տարբեր հանձնաժողովներ, այդ թվում՝ նաև աշխատանք-

⁴³ ЦГИА Р Гр., ф. 520, оп. 1, д. 16, л. 65.

⁴⁴ ЦГИА Р Гр., ф. 520, оп. 1, д. 39, л. 115.

⁴⁵ ЦГИА Р Гр., ф. 520, оп. 1, д. 94, л. 33.

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 94, թ. 215, նաև Մատենադարան, ֆ. 2, Գարեգին Հովսեփյան, ց. 44, թղթ. 95, գ. 590:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 21:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 42:

քի բյուրո, որը մինչև 1915 թ. հունվարը աշխատանքի ընդունեց շուրջ 500 գաղթականների⁴⁹:

1915 թ. հունվարի 4-ին Կարս ժամանեց Կովկասյան գլխավոր կոմիտեի լիազոր Ս. Հաբությունյանը, որը գաղթականների դրությունը պարզելու և օժանդակություն կազմակերպելու նպատակով տեսակցեց նահանգապետի հետ: Նույն օրը Կովկասյան գլխավոր կոմիտեի լիազորի ներկայությամբ գումարվեց գաղթականներին օժանդակող տեղական մարմնի ժողով, որի ժամանակ արձանագրվեց, որ Կարսում և նրա շրջակայքում իրենց հանգրվանն էին գտել հիմնականում Բասենից գաղթած մոտ 20000 գաղթականներ: Խորհրդակցությունը եկավ այն համոզմանը, որ բոլոր հասարակական-բարեգործական ընկերությունների գործունեությունը ցանկալի է առաջ տանել ներդաշնակ ուղղությամբ: Գաղթականական գործի վրա ուղղակի հսկողություն հաստատելու նպատակով անհրաժեշտություն զգացվեց ընտրել շրջիկ 3 գործիչներ: Անհրաժեշտ համարվեց գաղթականներին տեղավորել գյուղերում, իսկ քաղաքում թողնել այն գաղթականներին, ովքեր աշխատանք ունեին: Միաժամանակ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նպաստի բաշխման ձևը ցարդ չէր տվել դրական արդյունք, ժողովը որոշեց դադարեցնել դրամի բաշխումը և իրականացնել մթերքների, տաք հագուստեղենի, սպիտակեղենի և անհրաժեշտ այլ իրերի անմիջական մատակարարում, որոնց կարիքը մեծ էր գաղթականների շրջանում: Ի վերջո, որոշվեց նաև շրջանի երկու կարևոր վայրերում բացել հիվանդանոց-ընդունարաններ և հրավիրել 2 բժիշկ և 4 ֆելդշեր: Այդ բոլոր միջոցառումների իրականացման համար հատկացվեց ընդամենը 15000 ռուբլի⁵⁰:

Չնայած գոյություն ունեցող երկու կոմիտեների առկայությանը, այնուամենայնիվ, գաղթականների վիճակը սկզբնական շրջանում հուսահատական էր: Բացակայում էր նաև գործունեության միասնությունը:

Գաղթականների օգնության գործն ավելի արդյունավետ կազմակերպելու նպատակով, Կովկասյան գլխավոր կոմիտեի լիազորի առաջարկությամբ, Կարսի գաղթականական կոմիտեի 1915 թ. հունվարի 7-ի նիստում որոշվեց կազմակերպել Գործադիր հանձնաժողով, որի վրա դրվեցին մի շարք պարտականություններ, այն է՝ գաղթականների օգնության գործի կազմակերպումը, գաղթականների շրջանում հաշվառում կատարելը և պատերազմից տուժած ժողովրդի տնտեսական վիճակի ուսումնասիրումը: Գործադիր հանձնաժողովի կազմի մեջ մտան 9 հոգի, որոնցից 3-ը՝ Հայկական, 3-ը՝ Մահմեդական, և 1-ը՝ Հունական Բարեգործական ընկերությունների ներկայացուցիչներ էին, իսկ մյուս երեքը՝ Շրջանային կոմիտեի անդամները⁵¹: Քանի որ ԿՀԲԸ Կարսում գաղթականներին ցույց էր տալիս ինքնուրույն օգնություն, Շրջանային կոմիտեն իր 1915 թ. հունվարի 7-ի նիստում որոշեց, որ ավելի նպատակաուղղված ձևով աշխատելու համար ցանկալի է, որ ԿՀԲԸ մասնաճյուղը միանա Կարսի Շրջանային կոմիտեին: Բարեգործական ընկերությունը հայտնելով իր համաձայնությունը՝ սերտ կապի մեջ մտավ Կարսի Շրջանային կոմիտեի հետ՝ ունենալով իր ներկայացուցիչը ինչպես Շրջանային կոմիտեում, այնպես էլ Գործադիր հանձնաժողովում:

Գործադիր հանձնաժողովն իր գործունեության սկզբնական փուլում հանդես բերեց

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 57:

⁵⁰ «Հորիզոն», 1915 թ., հունվարի 9, թիվ 5, նաև «Արև», 1915 թ., սեպտեմբերի 30, թիվ 160:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 21:

եռանդուն գործունեություն: Այն անցկացրեց գաղթականների հաշվառում, բացեց սննդատու կայաններ, ցույց տվեց օգնություն ինչպես դրամով, այնպես էլ բնամթերքով, գաղթականներին տեղաբաշխեց տարբեր շրջաններում և այլն: Գործադիր հանձնաժողովին օգնություն էր ցույց տալիս ԿՀԲԸ, որն իր վրա էր վերցրել նահանգի 25000 արևմտահայ գաղթականների պարենավորման գործը⁵²:

1915 թ. հունվարի 5-ին անցկացված վիճակագրության համաձայն, Կարսի նահանգում ապաստանել էին 46998 գաղթականներ⁵³: Վերջիններս տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. ա) Կարս քաղաքում՝ 6600 հույներ և 5000 հայեր, 632 փախստականական հայ ընտանիքները տեղավորվել էին գլխավորապես քաղաքի Բայրամ փաշա և Քրոյի մահլա թաղերում: Փախստականներից շատերը իրենց հետ բերել էին տնային անասուններ և տեղաշորեր: Նյութապես փախստականների վիճակը, չնչին բացառությամբ, աննախանձելի էր⁵⁴: բ) Սոտակա Մանտրա գյուղում՝ 1500 հոգի, գ) Սողանլուղի գավառամասում՝ 9000 հոգի, դ) Խորասանի շրջանում՝ 4746 հոգի, ե) Նախիջևանի շրջանում՝ 6906 հոգի, զ) Շորագյալի շրջանում՝ 5500 հոգի, է) Զարումանի շրջանում, որտեղ մեծամասնությունը կազմում էին ռուսները՝ 5746 հոգի, ը) Կադզվանի շրջանում՝ 2000 հոգի: Ընդամենը՝ 46998 հոգի⁵⁵:

Գաղթականների վերջնական հաշվառումն ավարտվեց 1915 թ. փետրվարի 25-ին: Համաձայն այդ հաշվառման՝ Կարսի ռուսահպատակ գաղթականների թիվը կազմում էր 25673 հոգի, որից Կարս քաղաքում՝ 4640 հույներ, 1542 հայեր, Կարսի շրջանում՝ 4210 հույներ, 2960 հայեր, 720 ռուսներ, Զարուշատի շրջանում՝ 2470 հույներ, 1020 հայեր, 626 ռուսներ, Շորագյալի շրջանում՝ 4345 հայեր, 1915 հույներ, 510 ռուսներ, Խորասանի շրջանում՝ 350 հայեր, 315 հույներ և 62 մահմեդականներ⁵⁶:

Ռուսահպատակ գաղթականները եկել էին Կարսի, Կադզվանի, Օլթիի և Արդահանի շրջաններից⁵⁷: Իսկ նույն շրջանի թուրքահպատակ գաղթականների թիվը հասնում էր 26811 հոգու, որից Կարս քաղաքում՝ 6244, Կարսի շրջանում՝ 9341, Կադզվանում՝ 998, և Կադզվանի շրջանում՝ 10250 հոգի⁵⁸: Ընդամենը՝ 52484 գաղթականներ⁵⁹:

Ինչպես երևում է վիճակագրությունից, Կարսի շրջանն աչքի էր ընկնում ազգային կազմի իր բազմազանությամբ: Այստեղ, բացի արևելահայերից և արևմտահայերից, ապրում էին նաև հույներ, ռուսներ և մահմեդականներ: Մեծամասնությունը կազմում էին արևմտահայ գաղթականները, որոնք գաղթել էին ինչպես Վասպուրականի տարբեր շրջաններից՝ Բասենից և Ալաշկերտից, այնպես էլ Օլթիից և Արդահանից: Հույները և ռուսները գաղթել էին Կարսի սահմանամերձ շրջաններից և տեղաբաշխված էին հիմնականում Կարս քաղաքում,

⁵² ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 81:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 18, նաև ֆ. 27, ց. 1, գ. 249, թ. 1, նաև «Кавказское слово», 1915 г., 18 февраля, N 39.

⁵⁴ «Մշակ», 1915 թ., հունվարի 21, թիվ 13, թ. 18, նաև «Հորիզոն», 1915 թ., փետրվարի 20, թիվ 39:

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 18:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 21-22:

⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 22:

⁵⁸ «Հորիզոն», 1915 թ., փետրվարի 20, թիվ 39:

⁵⁹ ЦГИА Р Гр., ф. 519, оп. 1, д. 6, лл. 299-302.

Կարսի, Զարուշատի, Շորագյալի և Խորասանի շրջաններում: Ընդ որում, հույները շատ վայրերում, այդ թվում՝ Կարս քաղաքում, Կարսի և Զարուշատի շրջաններում, ռուսահպատակ գաղթականների մեջ կազմում էին մեծամասնություն:

1915 թ. մարտին սկսվեց գաղթականության մի մասի վերադարձն իրենց բնակության նախկին վայրերը: Գաղթականների այն մասը, որոնք փորձում էին մնալ Կարսի շրջանում, ենթարկվում էին շրջանի ռազմական ղեկավարության քահանայքներին, քանի որ վերջիններս անթույլատրելի էին համարում գաղթականների բնակությունը սահմանամերձ շրջաններում և ենթադրեց 25 վերստ հեռավորություն ունեցող տարածքում: Այդ էր պատճառը, որ տեղական վարչակարգը, ռազմական ղեկավարության պահանջով, մարտի 24-ից բռնի կերպով տեղահան արեց Կարսից մինչև Օլթի ընկած և Սարիղամիշ-Ալեքսանդրապոլ երկաթգծի շրջակայքում հանգրվանած գյուղերի մոտ 6000 գաղթականների, որոնք ճարահատյալ տեղափոխվեցին և ապաստանեցին Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառներում⁶⁰, որտեղ առանց այդ էլ շատ էին գաղթականները: Պատերազմից վնասվածներին օգնող ՀԿԿ-ին Կարսից ուղղված հեռագրում նշվում էր, որ «Կարսի և երկաթուղու գծի շուրջն ընկած շրջակա գյուղերի փախստականները հեռացվում են, նրանք մի քանի հազար են, որոնց մեծ մասը ուղևորվում են Ալեքսանդրապոլի գավառը...»⁶¹:

Ռազմական իշխանություններն արգելում էին Կարսում մնալ նույնիսկ գաղթականական այն ընտանիքներին, որոնց մեջ կային հիվանդներ և ճանապարհների վրա աշխատող տղամարդիկ: Նրանք չէին թողնում գաղթականներին ապրել տեղաբնիկ այն ընտանիքների հետ միասին, որտեղ չկար անգամ զորք տեղավորելու մտադրություն⁶²: Գաղթականների կազմակերպված այդ տեղափոխումը, որն իրականացնում էր ԿՀԲԸ, ավարտվեց 1915 թ. ապրիլի 10-ին:

Բացի ԿՀԲԸ, որը մինչև 1915 թ. օգոստոսի 1-ը շրջանի գաղթականների կարիքների համար ծախսել էր 17394 ռ. գումար, Կարսի շրջանի գաղթականներին դրամական օգնություն էր ցույց տրվում նաև Կովկասյան գլխավոր կոմիտեի միջոցներից: 1915 թ. օգոստոսի 1-ին Կովկասյան գլխավոր կոմիտեից ստացվեց 218600 ռ.⁶³: Միննույն ժամանակ Կարսի շրջանում կազմակերպված հանգանակությունից ստացվել էր 6230 ռ., Քաղաքների միությունից՝ 4000 ռ., հույն տարբեր բարեգործներից՝ հոգուտ հույն փախստականների՝ 6871 ռ., և տարբեր մահմեդականներից՝ հոգուտ պատերազմից տուժած մահմեդականների՝ 9312 ռ.: Ընդամենը՝ 26413 ռ.⁶⁴: 1915 թ. օգոստոսի 1-ին գաղթականների օգտին հանգանակված ընդհանուր գումարը կազմում էր 245013 ռ.⁶⁵:

Մինչև 1915 թ. նոյեմբերի 1-ը յուրաքանչյուր գաղթականի համար հատկացվեց 1 ռ. 50

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 18, նաև «Փայլակ», 1915 թ., ապրիլի 9, թիվ 9:

⁶¹ «Հորիզոն», 1915 թ., փետրվարի 11, թիվ 32:

⁶² «Հորիզոն», 1915 թ., փետրվարի 20, թիվ 39:

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 22:

⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 22:

⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 22:

կոպ. - 2 ռ. (օրական՝ 5-7 կոպեկ) ամսական նպաստ⁶⁶: Աշխատավոր ունեցող ընտանիքները, եթե դրանք 6 հոգուց պակաս էին, նպաստ չէին ստանում: Իսկ եթե ընտանիքները վեց անձից ավել էին, ամեն մի հոգու համար վճարվում էր 10 կոպեկ⁶⁷:

Նպաստի աստիճանական աճն ինքնին վկայում է այն մասին, որ գաղթականական տեղական կոմիտեն ոչ մի ջանք չէր խնայում գաղթականների ապրելակերպը լավացնելու ուղղությամբ: Սակայն, այնուամենայնիվ, ամսական 1 ռ. 50 կոպ. - 2 ռ. (օրական 5-7 կոպ.) նպաստը մի չնչին գումար էր թեկուզև ամենավատ ձևով ապրելու համար: Եվ շնորհիվ այն բանի, որ գաղթականների մի մասն աշխատանք էր որոնում այլ վայրերում և կամ օգտվում էր գյուղական հասարակության օժանդակությունից (ինչպիսին էլ լինե՞ր գաղթականների դրամական օգնության կարողությունը, գլխավոր ծանրությունն ընկած էր տեղական գյուղացիության ուսերին, որի մատուցած ծառայությունները վեր էին ամեն տեսակի գովասանքներից), հնարավոր էր լինում մի կերպ գոյատևել:

Շատ գյուղերում սննդի պակասության հետևանքով 1914 թ. դեկտեմբերին սկսեցին տարածվել տարբեր տեսակի համաճարակային հիվանդություններ (դիֆտերիա, ծաղիկ, քութեշ, սիֆիլիս և մասնավորապես տիֆ): Բժշկական օգնության բացակայությունը նահանգում, ինչպես նաև աղքատությունը և կյանքի հակառոշապահական պայմանները սկզբնական շրջանում նպաստում էին համաճարակի արագ տարածմանը: Առավել վատթար վիճակում էին գտնվում գյուղական շրջանները, ուր դրությունն ավելի հուսահատական էր: Մեծ տոկոս էր կազմում փախստականների մահացությունը: Յուրաքանչյուր գյուղում օրական գրանցվում էր մահացության 2-3 դեպք⁶⁸: Հետագայում բժշկական օգնությունը դրվեց որոշակի հիմքերի վրա: Այդ է վկայում թեկուզև այն փաստը, որ 1915 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Կարսում ապաստանած 6000 գաղթականներից բժշկական օգնություն էին ստացել 2144 հոգի⁶⁹:

1916 թ. փետրվարից բժշկական օգնության գործն անցավ Քաղաքների միության տնօրինությանը, որի հետևանքով կանխվեցին բժավոր տիֆի և խոլերայի համաճարակները: Կարսի շրջանում բացվեցին 140 մահճակալով 13 բժշկա-ֆելդշերական կայաններ⁷⁰:

Հաշվի առնելով վերոհիշյալ վտանգը, ինչպես նաև սննդի պակասությունը, Կովկասյան գլխավոր կոմիտեն առաջարկեց դադարեցնել այն անձանց նպաստի բաշխումը, որոնք հանգրվանել էին իրենց նախկին բնակավայրերում և չէին համապատասխանում «գաղթականներ» անվանը: Նման առաջարկությունը ճիշտ էր, թե սխալ, այնուամենայնիվ, Կովկասյան Գլխավոր կոմիտեն ստիպված էր դիմելու նման քայլի՝ իսկական գաղթականների վիճակը քիչ թե շատ ամոքելու նպատակով, չնայած դրանից տուժում էին «գաղթականներ» անվանը չհամապատասխանող, սակայն գաղթականներից ամեննին էլ չտարբերվող ճարահատյալ տեղաբնիկները:

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 22:

⁶⁷ «Մշակ», 1915 թ., հունվարի 21, թիվ 13:

⁶⁸ «Հորիզոն», 1915 թ., մարտի 29, թիվ 67:

⁶⁹ «Հորիզոն», 1915 թ., ապրիլի 21, թիվ 85:

⁷⁰ ЦГИА Р Гр., ф. 519, оп. 1, д. 90, лл. 168-169.

Բնակչության քանակական կազմի որոշակի փոփոխությունից հետո, կապված ռազմական իշխանությունների անբարյացակամ քաղաքականության հետ, հետագայում Կարսի շրջանի գաղթականների թվաքանակը նվազեց՝ հասնելով մոտ 16000-ի, որոնցից Կաղզվանի գավառում՝ 2973, Կարսի շրջանում՝ 2821, Սողանլուի շրջանում՝ 2165, Շորագյալի շրջանում՝ 1938, Զարուշատի շրջանում՝ 259 հոգի: Բացի դրանից, 378 գաղթականներ էլ ապրում էին Արդահանում: Ընդամենը՝ 10534⁷¹: 1915 թ. մայիսին Երևանի նահանգապետին ուղղված գեներալ Վոլսկոյ հեռագրից պարզվում է, որ Կարսում ապաստանել էին նաև մոտ 6000 գաղթականներ՝ Ստավրոպոլի նահանգից և Կուբանի շրջանից⁷²: Գաղթականներ կային նաև Օլթիում:

Վիճակագրությունից պարզ երևում է, որ Կարսի շրջանի գաղթականության թիվը, նախորդ հաշվառման հետ համեմատած, նվազել էր: Եթե նախորդ անգամ արևմտահայ գաղթականների թիվը հասնում էր 26811 հոգու, ապա այժմ այն չէր անցնում 16000-ից: Բնակչության քանակական կազմի այդ փոփոխությունը, ինչպես վերևում արդեն նշեցինք, առնչվում էր ռազմական իշխանությունների անբարյացակամ քաղաքականության հետ: 1915 թ. հոկտեմբերի 28-ին Կարսի ռազմական նահանգապետի նախագահությամբ տեղի ունեցավ գաղթականների հարցով զբաղվող տեղական կառավարման հիմնարկների՝ Հայկական, Մահմեդական և Հունական բարեգործական ընկերությունների, ինչպես նաև ՀԿԿ ներկայացուցիչների խորհրդակցություն գաղթականության մասին, որը հրավիրել էր ցարական կառավարությունը օգոստոսի 30-ի հիման վրա: Խորհրդակցության ժամանակ ընթերցվեց Կովկասի փոխարքայի օգնական Պետերսոնի հեռագիրը, որով գաղթականների օգնության գործն անցնում էր պետության տնօրինության ներքո: Որոշման համաձայն՝ տեղական գաղթականական կոմիտեն վերանվանվեց գաղթականների օգնության Կարսի Շրջանային կոմիտե: Կազմակերպվեցին գաղթականների օգնության շրջանային կոմիտեներ՝ շրջանի պետերի նախագահությամբ և ՀԿԲԸ մասնակցությամբ: Նոր օրենքի համաձայն՝ Կարսում յուրաքանչյուր գաղթականի համար, անկախ տարիքային առանձնահատկություններից, սահմանվեց պետական նպաստ 15 կոպեկի չափով: Իսկ պետական առաջին նպաստը բաժանվեց 1915թ. նոյեմբերի սկզբներին⁷³:

Գաղթականության օգնության գործը պետության ձեռքն անցնելուց հետո մեծ ուշադրություն դարձվեց նաև որք երեխաների հավաքման, նրանց կենտրոնացման և դաստիարակության վրա: 1915 թ. նոյեմբերի 1-ին Կարսում բացվեց որբանոց, որը 1916 թ. հունվարին ուներ Խնուսի, Մանազկերտի և Ալաշկերտի շրջաններից գաղթած շուրջ 25 որբեր⁷⁴:

Վասպուրականի երկրորդ գաղթի ժամանակ կառավարության կարգադրության համաձայն Կարսի գաղթականները հեռացվեցին քաղաքից և նրանց թույլատրվեց բնակվել քաղաքից 25 վերստից ոչ պակաս հեռավորության վրա գտնվող տարածքներում: Գաղթականները հիմնականում տեղավորվեցին Շորագյալի (Շիրակի, 8000 հոգի) և Կաղզվանի շրջաններում

⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 23:

⁷² ՀԱԱ, ֆ. 50, ց.1, գ. 49, թ. 50:

⁷³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 23-24:

⁷⁴ «Հորիզոն», 1915 թ., հունվարի 30, թիվ 22:

(12000 հոգի⁷⁵):

Քանի դեռ պատերազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում ծավալվում էին թուրքական տարածքում, արևմտահայ փախստականները տեղավորվել էին Սարիղամիշում և նրա շրջակայքում գտնվող հայկական գյուղերում: Երբ պատերազմական գործողությունները տեղափոխվեցին ռուսական տարածք, և թուրքերը գրավեցին Օլթին ու Արդահանը և հարձակվեցին նաև Սարիղամիշի վրա, այն ժամանակ ոչ միայն Ռուսաստանի սահմանամերձ շրջաններում ապաստանած արևմտահայ փախստականները, այլև Սարիղամիշի, Օլթիի, Բասենի, Արդվիհի, Արդանուշի և Արդահանի ու նրա շրջակա հայ գյուղերի բնակիչները գաղթեցին Ալեքսանդրապոլի գավառ: Անհրաժեշտ է նշել Սարիղամիշի, Օլթիի և Արդահանի պաշտոնական պետական կառավարիչների անբարյացակամ վերաբերմունքը հայ գաղթականության նկատմամբ՝ այն առումով, որ նրանք ժամանակին անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք չառան գաղթականներին համապատասխան ձևով Ալեքսանդրապոլի գավառ հասցնելու ուղղությամբ: Օլթիում տեղական չեքքեզ հրամանատարը միայն կեսգիշերին քաղաքի բնակիչներին տեղեկացրեց այն մասին, որ թուրքերն արդեն շրջապատել են քաղաքը և որ անհրաժեշտ է գաղթել: Դրա հետևանքով գաղթը կրեց խուճապային և անկազմակերպ բնույթ⁷⁶:

Փախստականների հոսանքը դեպի Ալեքսանդրապոլի գավառ մեծ չափեր ընդունեց՝ սկսած 1914 թ. դեկտեմբերի 10-ից: Գաղթականների թիվը Ալեքսանդրապոլում հասավ 3000-ի, որոնցից 600-ը հույն փախստականներ էին: Վերջիններս, նախապես իմանալով օրհասական վտանգի մասին, կարողացել էին փրկել իրենց ունեցվածքի մեծ մասը⁷⁷:

Պետք է նշել, որ հենց առաջին օրվանից փախստականների խնամքի գործը դրված էր կանոնավոր հիմքերի վրա: Թե՛ հայ և թե՛ հույն փախստականներին ցույց էր տրվում հավասարաչափ օգնություն:

Կաթողիկոսի 1914 թ. սեպտեմբերի 28-ի թիվ 1512 կոնդակի համաձայն՝ նույն թվականի հոկտեմբերի 30-ին Ալեքսանդրապոլում ընտրվեց և նոյեմբերի 2-ից իր գործունեությունը ծավալեց Կենտրոնական ազգային կոմիտեն, որը գտնվում էր կաթողիկոսի հովանավորության և Երևանի փոխթեմակալ Խորեն Եպիսկոպոսի նախագահության ներքո⁷⁸: Կենտրոնական ազգային կոմիտեն բաղկացած էր մի քանի բաժանմունքներից, որոնցից աչքի էին ընկնում վիրավորներին, կամավորներին և հատկապես գաղթականներին օգնող, ինչպես նաև վիճակագրական տեղեկություններ հավաքող բաժանմունքները⁷⁹: Կենտրոնական ազգային կոմիտեի գաղթականական բաժանմունքի առաջին խնդիրը եղավ փախստականների համար առանձին բնակարանների որոնումը և վերջիններիս տեղավորումն այդ կացարաններում: Արդեն 1916 թ. հունվարին, շնորհիվ իր եռանդուն գործունեության, գաղթականական հանձնաժողովին հաջողվեց փախստականներին տեղավորել քաղաքի 18 բնակարաններ

⁷⁵ «Այգ», 1916 թ., նոյեմբերի 6, թիվ 71:

⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1242, թ. 1:

⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1242, թ. 2:

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1242, թ. 5:

⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1242, թ. 1:

րում⁸⁰:

Գաղթելով խոր աշնանը և ձմեռվա սկզբներին, այն էլ Հայաստանի խիստ բնակլիմայական պայմաններ ունեցող տարածքում, փախստականները շատ էին տուժել ցրտից: «Հորիզոն»-ի Ալեքսանդրապոլի թղթակիցը մոայլ գույներով էր նկարագրում քաղաքում ապաստանած գաղթականների դրությունը. «Ամեն տեղ ցրտից ու քաղցից կուչ եկած մարդիկ են, մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ: Վառարաններ համարյա թե չկան: Բոլորը կիսամերկ են, համարյա բոքիկ... մայրերը հուսահատությամբ երեխաները ձգած և նրանց քովը կուչ եկած, նայում են ցրտից գալարվող վտիտ ու կիսամերկ անդամներին: Արցունքը չորացած նրանց աչքերին և բողոքի խոսքը այլևս լռած շրթներին»⁸¹: Դրա հետևանքով, Ալեքսանդրապոլ հասնելուց հետո, գաղթականների շրջանում ի հայտ եկան ծանր հիվանդությունների դեպքեր, որոնցից լայն տարածում էին ստացել տիֆը և ծաղիկը: Ամեն օր արձանագրվում էին մահացու դեպքեր: Կոմիտեի առաջ ծագեց նոր՝ մեծ խնդիր, այն է՝ բժշկական օգնություն հասցնել բոլոր հիվանդներին: Քաղաքի 2 բժիշկները չէին հասցընում կատարել իրենց առջև դրված բոլոր պարտականությունները: Այդ առումով մեծ ծառայություն մատուցեցին և ժամանակին օգնություն հասցրեցին հայ կամավորների և հատկապես Վարդանի կամավորական խմբի բժիշկները և սանիտարները, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Ալեքսանդրապոլում: 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ին Ալեքսանդրապոլում բացվեց 15 մահճակալով հիվանդանոց՝ գավառի բժշկական անհամար կարիքները որոշ չափով թեթևացնելու համար: Միաժամանակ, կոմիտեն հեռագրերով դիմեց Պետրոգրադի, Մոսկվայի, Թիֆլիսի և Բաքվի գաղթականական կոմիտեներին՝ խնդրելով աջակցություն ցուցաբերել բժշկական գործը անհրաժեշտ հունով տանելու համար⁸²:

Կենտրոնական ազգային կոմիտեն գաղթականներին բաժանում էր հագուստեղեն և կոշիկեղեն: Երբ սկսվեցին ցրտերը, և դրսից սպասվող օգնությունն ուշացավ, Կենտրոնական ազգային կոմիտեն պարտք վերցրած գումարներով ձեռք բերեց 3000 ռ. արժողության 1000 զույգ հողաթափեր, 2200 զույգ գուլպաներ, 200 գդակներ, 300 զույգ տրեխներ և 100 հատ տաք հին պիջակներ⁸³: Կազմակերպվեցին նաև աշխատանքի և վիճակագրական բյուրոներ և բացվեց իրերի պահեստ:

Քանի որ փախստականների թիվն օրեցօր ավելանում էր, կոմիտեն քաղաքը ծանրաբեռնվածությունից ազատելու համար նպատակահարմար գտավ գյուղացի փախստականներին տեղավորել Ալեքսանդրապոլի գյուղերում, որտեղ գաղթականների օգնության գործը կազմակերպելու նպատակով նախապես ընտրվել էին տեղական գաղթականական կոմիտեներ: Միաժամանակ, որպեսզի դուրսանա շարունակ եկող փախստականներին ընդունելու և տեղավորելու գործը, կոմիտեն Բասենի, Օլթիի, Սարիղամիշի շրջանների փախստականներով բնակեցված գյուղեր գործուղեց լիազորների:

1914 թ. դեկտեմբերի 30-ին Ալեքսանդրապոլ եկավ Բաքվի գաղթականական կոմիտեի

⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1242, թ. 2:

⁸¹ «Համբավաբեր», 1916 թ., հունվարի 3, թիվ 2, էջ 61:

⁸² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1242, թ. 2:

⁸³ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 380, թ. 14:

լիագոր Երվանդ Թադիանոսյանը, իսկ 1915 թ. հունվարի 1-ին՝ Միքայել Պապաջանյանը, որոնք հավանություն տվեցին տեղի գաղթականների օգնության գործի կազմակերպման եղանակներին⁸⁴:

1915 թ. հունվարի 7-ին կաթողիկոսի թիվ 42 կոնդակի համաձայն հաստատվեց Ալեքսանդրապոլի Եղբայրական կոմիտեի կազմը⁸⁵, որով նոր լիցք հաղորդվեց գաղթականների բազմաթիվ կարիքների բավարարման գործին: Գաղթականներին օգնություն կազմակերպելու համար այն իր միջից ընտրեց և կազմեց մի շարք բաժանմունքներ, այն է՝ քաղաքային, գյուղական, պահեստի, դպրոցական, որբախնամ, կամավորների, հանգանակիչ, գրասենյակի և աշխատանքի⁸⁶: 1915 թ. սեպտեմբերին Ալեքսանդրապոլի Եղբայրական Օգնության կոմիտեն քաղաքում խնամում էր մոտ 7000 փախստականների, որոնք գաղթել էին Մանազկերտի, Բուլանդլի և Այնթափի շրջաններից: Նույն ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղերում տեղավորվել էին 10000 գաղթականներ: Գյուղական վայրերը բաժանված էին 5 շրջանների, որոնք ունեին կոմիտեի տեղաբնակ 5 լիագորներ⁸⁷:

Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում հատկապես գաղթական երեխաների կրթության վրա, որի վառ ապացույցն էր գաղթականական դպրոցի հիմնումը 280 աշակերտների համար: Դպրոցի բացմանը մեծապես նպաստեց Բաքվի գաղթականական կոմիտեի աջակցությունը, որն ուղարկեց 650 ռ. դրամ: Դպրոցը բաղկացած էր 3 բաժանմունքներից, իսկ առաջին բաժանմունքն ուներ 4 զուգընթաց դասարաններ, որոնցից մեկը նախատեսված էր հույն երեխաների համար: Դպրոցում դասավանդում էին Արդույան դպրոցի շրջանավարտները⁸⁸:

Ամբողջ Ալեքսանդրապոլի գավառում օգնությունը կատարվում էր Եղբայրական Օգնության կոմիտեի Ալեքսանդրապոլի բաժանմունքի միջոցով: Միայն Փամբակի շրջանում էր, որ օգնության գործն իրականացնում էր տեղական կոմիտեն, որը նյութական միջոցներ էր ստանում Ալեքսանդրապոլի Կենտրոնական ազգային կոմիտեից, իսկ վերջինս էլ իր միջոցները համալրում էր Կովկասյան գլխավոր կոմիտեից, Էջմիածնի Կարգադրիչ հանձնաժողովից, ուրիշ բարեգործական հիմնարկներից և տեղական նվիրատվություններից: 1915 թ. զարնանը Ալեքսանդրապոլի գավառում էին գտնվում 22815 գաղթականներ, որոնք տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ.

⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1242, թ. 4:

⁸⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1242, թ. 9:

⁸⁶ «Վան-Տոսպ», 1916 թ., սեպտեմբերի 11, թիվ 42, նա – Отчет находящегося под Высokим Покровительством Его Святейшества Католикоса всех армян Александропольского Армянского комитета “Братской помощи” с 1-го ноября 1914 по 1-е мая 1915 г., Александрополь, 1915, стр. 2-5.

⁸⁷ «Վան-Տոսպ», 1916թ., սեպտեմբերի 11, թիվ 42, նա – Отчет находящегося под Высokим Покровительством Его Святейшества Католикоса всех армян Александропольского Армянского комитета “Братской помощи” с 1-го ноября 1914 по 1-е мая 1915 г., Александрополь, 1915, стр. 2-5.

⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1242, թ. 11:

	տղամար- դիկ	կանայք	երեխա- ներ	ընդամե- նը
Հանրակացարաններում	435	968	1201	2604
Քաղաքի մասնավոր տներում	701	1582	1957	2240
Գավառի գյուղերում	4069	5015	6887	15971
Ընդամենը	5205	7565	10045	22815 ⁸⁹

Վիճակագրությունից պարզ երևում է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի գաղթականների մեջ մեծամասնությունը կազմում էին երեխաները, իսկ հետո միայն կանայք և տղամարդիկ: Թե՛ տղամարդիկ, թե՛ կանայք և թե՛ երեխաները մեծամասնություն էին կազմում գավառի գյուղերում, և դա հասկանալի է, քանի որ գաղթածների մեծամասնությունը Արևմտյան Հայաստանի գյուղական վայրերի բնակիչներ էին: Պարզ է դառնում նաև, որ քաղաքի մասնավոր տներում, հանրակացարաններում ապաստանածների հետ համեմատած, հանգրվանել էին մոտ երկու անգամ ավելի շատ գաղթականներ, մի հանգամանք, որ վկայում էր այն մասին, որ տեղական բնակչությունը բարյացակամ էր տրամադրված գաղթականության նկատմամբ: Շատ անկանոն էր գաղթականների պետական նպաստի բաշխումը, որն իրականացվում էր մեծ ձգձգումներով: Եվ եթե դրան ավելացնելու լինենք այն իրողությունը, որ գավառում տիրում էր կենսամթերքների վերին աստիճանի թ⁹¹անկություն (մի ֆունտ յուղը վաճառվում էր 1 ռ. 70 կոպ., մի փութ ալյուրը՝ 5-6 ռ.), իսկ ալյուրի, շաքարի վաճառումը և զգեստների բաժանումը կենտրոնացված էր միայն Կա

րսում, ապա միանգամից պարզ կդառնա գաղթականների թշվառ և անօգնական վիճակը: 1916 թ. օգոստոսյան գաղթից հետո Ալեքսանդրապոլի գավառ տեղափոխվեցին գաղթականների նոր խմբեր, որոնց մեջ մեծամասնություն էին կազմում սասունցիները՝ թվով 8000 հոգի: Այդ մասին Ալեքսանդրապոլի Եղբայրական Օգնության կոմիտեի նախագահը, քաղաքագլուխը և գավառային կառավարիչը Թամամշին ուղղված իրենց հեռագրում նշում էին. «Վկայում ենք, որ օգոստոս ամսից ի վեր Ալեքսանդրապոլի գավառ եկած փախստականները, գլխավորապես սասունցիները թվով 8000, բոլորն էլ... բոլորովին մերկ են և չունեն անկողիններ: Նրանց մահ է սպառնում, եթե ամենակարճ միջոցում ձմռան համար ամենաանհրաժեշտ պարագաները չտրվեն... Կոչ ենք անում փախստականների գործով զբաղվող բոլոր հաստատություններին, այ⁹²լև բոլոր մասնավոր բարեգործներին, օգնել պատերազմի դժբախտ զոհերին...»: Վերջիններս Թամամշից պահանջում էին 20000 ռ. դրամ, ինչպես նաև 1500 կոմպլեկտ կանացի ս⁹³պիտակեղեն, 150 կոմպլեկտ տղամարդու և 1000 կոմպլեկտ երեխաների հագուստեղեն: Գաղթականական գործով զբաղվող ներկայացուցիչների գործու-

⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 380, թ. 14:

⁹⁰ «Համբավաբեր», 1916 թ., սեպտեմբերի 11, թիվ 37:

⁹¹ «Համբավաբեր», 1916 թ., սեպտեմբերի 11, թիվ 37:

⁹² «Աշխատանք», 1916 թ., նոյեմբերի 5, թիվ 54:

⁹³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 233, թ. 18:

ներությունը համախմբելու նպատակով 1916 թ. հոկտեմբերի 25-28-ը Ալեքսանդրապոլի ազգային առաջնորդարանի դահլիճում տեղի ունեցավ գավառի այդպիսի 50-ից ավելի ներկայացուցիչների համընդ⁹⁴ի

անուր մի ժողով, որի ժամանակ ընտրվեց 9 հոգուց բաղկացած նորակազմ մի մարմին: Գնալով աստիճանաբար մեծանում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի գաղթականության թիվը: 1917 թ. դեկտեմբերի 11-ին հայկական փախստականական կազմակերպությունների գլխավոր խորհրդին ուղղված նամակում Ալեքսանդրապոլի Եղբայրական Օգնության կոմիտեի տվյալներով, նույն թվականի օգոստոս-դեկտեմբեր ամիսներին Ալեքսանդրապոլի շրջանում ապրում էին շուրջ 25082-25596 փախստականներ (որոնցից 1099-ը՝ մինչև 5 տարեկան երեխաներ էին, իսկ 7082-ը՝ նոր գաղթականներ), ո⁹⁵րոնց մեծամասնությունը Բուլանդդի և Մանազկերտի շրջաններից գաղթածներ էին: Շարունակում էր տիրել կենսամթերքների թանկությունը: Այդ էր պատճառը, որ ԿՀԲԸ կողմից Ալեքսանդրապոլի 116 գյուղերի համար բացվեցին 4 սպառողական խանութներ, որոնք 1917 թ. օգոստոսից սկսած յուրաքանչյուր գաղթականի ամսական բաժանում էին 30 ֆունտ ալյուր, կես ֆունտ շաքար և այլ մթերքներ: 1917 թ. սեպտեմբերին Ալեքսանդրապոլի գաղթականական գործերով զբաղվող բոլոր մարմինների կողմից կազմված մի պատգամավորություն ներկայացավ Գևորգ Ե Կաթողիկոսին՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում տեղավորված գաղթականության օգտին հանգանակություն սկսելու նպատակով: Վեհափառը, համամիտ լինելով պատվիրականության առաջարկությանը, ցանկություն հայտնեց հանգանակությանը հաղորդել համընդհանուր բնույթ: Նույն խնդրանքով 1917 թ. հոկտեմբերին կաթողիկոսին ներկայացավ երկրորդ պատվիրականությունը: Սակայն այս անգամ, հաշվի առնելով գավառի գաղթականության ցավալի վիճակը և այդ վիճակին շուտափույթ ապավինելու հրամայական պահանջը, կաթողիկոսը համաձայնվեց հանգանակության վերաբերյալ կոնդակ տալ միայն այն ժամանակ, երբ կոմիտեն այլևս հնարավորություն չէր

⁹⁴ «Հորիզոն», 1916 թ., նոյեմբերի 11, թիվ 253:

⁹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 19, թ. 9, նա – ЦГИА Р Гр., ф. 519, оп. 1, д. 39, лл. 116-117, նաև «Աշխատանք», 1917 թ., սեպտեմբերի 13, թիվ 37:

⁹⁶ «Աշխատանք», 1917 թ., սեպտեմբերի 13, թիվ 37: